

SZEMLE

MAGYAR PEDAGÓGIA
95. évf. 1–2. szám 89–96. (1995)

A pedagógiai kultúra és a pedagógus

(a pedagógiai kultúra és kutatásmethodikai problémái a tanárképzés fejlesztésében)

Rókusfalvy Pál
Testnevelési Egyetem

A dolgok lényegét tükröző igényes fogalomértelmezés fontosságáról

Ma is megszívlelendők Győri György sorai az iskoláról: „Ha a nevelő naponta száz meg száz hanyagsággal találkozik is, ha ezerszer összeütközik a felelőtlenség tényeivel, neki akkor is tiszta és felelősségvállaló életre kell nevelnie – szoktatnia a növendékeit. Az iskola nem divatintézet. Erkölcsi értékek hordozója. Ha megszűnik az lenni, akkor megszűnik az a joga, hogy iskolának nevezze magát.” (*Pedagógusok Lapja*, 1984. február 4.)

Beállítódásunk a dolgok iránt, tevékenységünk, magatartásunk értékszínvonala olyan, amilyen a dolgokról kialakított képünk, fogalmunk valóságtartalma, értékszínvonala! Ezért fontos, hogy pontos és differenciált képet, s fogalmat alkossunk a pedagógiai kultúra és a pedagógusképzés lényegéről, ezek összefüggéséről. Ezt segítő a következő kérdéseket tárgyaljuk:

- Az emberi tényező kulcsszerepe átmeneti korszakunkban, s a pedagógiai kultúrában.
- A pedagógiai kultúra lényege és kapcsolata a pedagógusképzéssel.
- A pedagógiai kultúra kutatása.
- A pedagógiai kultúra fejlesztésének külső és belső feltételei.

Az emberi tényező kulcsszerepe

Az iskolai oktató-nevelőmunka emberformáló nyugalmát a pedagógus személyiségének emberi és szakmai szilárdsága határozza meg. Közoktatásunk rendszerének, intézményeinek értékét a benne dolgozók emberi értéke adja meg.

Az emberi tényező minősége különösen egy olyan átmeneti korszakban döntő jelentőségű, mint a mienk, amikor a gyökeres gazdasági változások sikerétől függ a tár-

sadalmi haladás vagy hanyatlás. Ennek oka az, hogy az emberi tényező minőségének fejlődése – az emberi természetnek az anyagi tényezőkhöz képest nagyobb bonyolultsága következtében – lassúbb, fáziskésésben van. Ez nem magyar tulajdonság, hanem általános emberi törvényszerűség, de vannak magyarországi jellemzői.

A fejlettebb nyugat-európai demokráciák esetében is érvényes még – a maastrichti szerződéssel kapcsolatos különböző szavazások legalábbis ezt mutatják –, hogy a szükséges emberi feltételek, az európai szemléletmód és magatartás alakulása fáziskésésben van az európai jogalkotás, a gazdasági és intézményi struktúra átalakulásához képest. Az ember belső átalakulásának, fejlődésének ezt a fáziskésést okozó lassúbb tempóját azért is figyelembe kell venni, mivel ez nemcsak érthetőbbé teszi számunkra az átmeneti korszak számos társadalmi, kulturális és szociális problémáját, hanem e problémák megoldásához, a fáziskésés felszámolásához szükséges teendők meghatározásában is eligazít.

Európa középső és keleti régiójában az emberi tényező minőségromlásából fakadó hatásokat az a körülmény súlyosbíthatja, hogy a szocialista-kommunista világrendszer négy éve megkezdődött felbomlása ellenére még mind a mai napig nem sikerült helyreállítani az erkölcsi értékrendet. Ezért is az emberi tényező kedvező gazdasági és szociális hatása csak azután válik érezhetővé, ha hazánkban végre helyreállítjuk az erkölcsi értékrendet. Ez utóbbinak legbiztosabb tünete, hogy a hazudozás egyre inkább teret veszít, s az emberekben újra megerősödik az igazságba vetett hit. Az igazság térhódítása fejlesztő hatású pedagógiai tényező. A gyermek is, egy nép is csak az igazság légkörében fejlődik. A hazugság légkörében a személyiség szétesik.

Pedagógiai kultúra és pedagógusképzés

A pedagógusképzés fejlesztésének problémája legkonkrétabban a pedagógiai kultúrán, annak emberi tényezőin keresztül ragadható meg. A pedagógusképzés, tanárképzés magva „a pedagógus szakmára, hivatásra való felkészítés”, bármelyik irányzat, alternatív pedagógia felől is közelítünk a kérdéshez. A szakmára, hivatásra való felkészítés középponti jelentőségét valamennyien elfogadjuk, mindannyian emlegetjük, anélkül, hogy pontosan megfogalmazzuk volna, mit értünk ezen. Emiatt egyrészt fölöslegesen alakulnak ki parttalan viták, elbeszélünk egymás mellett, s megfoghatatlanok, ellenőrizhetetlenek erre irányuló kutatásaink.

A pedagógus szakmára, hivatásra való felkészítés valójában a pedagógiai kultúra kialakítását jelenti. Ez konkrétan megragadható, leírható, vizsgálható, közvetve mérhető, s mindezek alapján tervezhetően fejleszthető. Mi a pedagógiai kultúra lényege?

Megfogalmazásához, meghatározásához célszerű a kultúra lényegéből kiindulni. A kultúra, művelés, a műveltség (a latin *colere* szóból származik) szó eredetét és jelentését keresve azt találjuk, hogy az a természettel és a munkával szoros összhangban mint munkakultúra a testi, fizikai tevékenységgel összekapcsolódva jelent meg, együtt tartalmazva a környezetet, a tevékenységet és a kultúrateremtő – hordozó embert a földműves, a földművelés szavakban, mint az ember egyik legősibb szakmájában. Itt érezni még legtisztább konkrétságában, hogy az „agrikultúra” egyszerre jelenti a parasztember ve-

rejtékes munkáját a megmunkált viruló földekkel, s a valóban „életet” jelentő gabonatermással együtt.

Mindezek a megállapítások a kultúráról inkább szemléleti és szerkezeti jellemzések és nem annyira tartalmi, még kevésbé értéktartalmi meghatározások. Ez utóbbit inkább megtaláljuk az emberiség – talán utolsó – nagy polihisztorának, a Béke Nobel-díjas orvos, teológus, és orgonaművész *Albert Schweitzernek* 1923-ban írt „Kultúra és erkölcs” című művében, amelyben így ír: „A kultúra haladás, az egyén és a közösség anyagi és szellemi haladása.” „...A kultúra lényege szerint kettős. Az értelemnek a természeti erők feletti és emberi érzelmek feletti uralmában valósul meg.” (*Schweitzer*, 1981. 372. o.)

A kultúráról eddig elhangzottakat a következőkben foglalhatjuk össze:

- A kultúra a fejlődést szolgáló értékalkotás és érték.
- A kultúraalkotás folyamatának és eredményének integráns részei: a tevékenység, az ember és a környezet. Az ember és környezetének kölcsönhatása a tevékenységen keresztül valósul meg. Az ember mint a kultúraalkotó tevékenység forrása, hordozója és eredménye is egyszerre, értékorientáltan értelmes – másként fogalmazva: értelmesen értékalkotásra törekvő – lény. A környezet funkciója is kettős: egyaránt feltétele és eredménye az értékalkotó tevékenységnek.
- A kultúra értelmes értékalkotásként egyszerre irányul a külső természeti és társadalmi környezetre és az ember belső környezetére, azaz biológiai szervezetét is magában foglaló teljes személyiségére. A társadalom anyagi és szellemi fejlődésében egyaránt fontos mind a kettő. Ezek kölcsönhatásban vannak. Egységük funkcionális, azonban vezető szerepe az utóbbinak van, azaz egy társadalom anyagi és szellemi kultúrájának színvonalát, színvonal fejlődési trendjét mindig az emberi tényezők minősége határozza meg. A kölcsönhatásoknak ez a törvényszerűsége adja egyszerre az emberi tényezőre irányuló pedagógiai kultúra kiemelt jelentőségét.
- A kultúra oly módon értékalkotó tevékenység, hogy minden anyagi és szellemi tárgyában – amelyre irányul – a természetes lényeg mind teljesebb, tökéletesebb megvalósítására törekszik. A tökéletesség a kultúrában mint teljesítménynorma nem egyéb, mint a természeti lényeg funkcionális teljessége. Ez egyaránt vonatkozik egy természeti tájegységre, egy ipari szervezetre, a közoktatás helyi rendszerére éppúgy, mint magára az emberre. Ez utóbbit fejezte ki *Széchenyi István gróf* a „kiművelt emberfőről” szólván a következőképpen: „A legmagasabb műveltség legközelebb jár a tiszta természethez. Mindkettőnek legszebb bája a nemes egyszerűség.”
- A kultúra lényegének ezen vázlatos jellemzése után teszünk kísérletet a pedagógiai kultúra – házi használatra szánt – operacionális definíciójára, mely a következő:
 - a pedagógiai kultúra,
 - a pedagógus személyiségének és tevékenységének,
 - olyan emberfejlesztő irányultságú kiműveltsége,
 - amellyel tevékenysége szférájában,

- egyaránt hatékonyan képes alakítani, mind pedagógiai környezetét, szituációit, mind a tanulók személyiségét és magatartását. E definíció tartalmi elemzését és értelmezését három pontban foglaljuk össze.
- 1) A pedagógiai kultúra dinamikus magva az emberfejlesztő célzatú és hatékonyságú tevékenységkultúra. E tevékenységkultúra fontosabb megnyilvánulási területei:
 - a pedagógus saját személyiségalkotása,
 - a pedagógus iskolai oktató-nevelőmunkája,
 - az együttes tantestületi tevékenység,
 - a szervezett iskolai környezet alakítása.
- 2) A pedagógiai kultúra tevékenységben alakuló forrása: a pedagógus személyiségének pedagógiai hatékonyságú kiműveltsége. E sajátos profilú személyiség fontosabb tartalmi dimenziói:
 - tanuló- és fejlődéscentrikus erkölcsi értékrend,
 - értelmi és érzelmi nyitottság, fogékonyság,
 - szakmai tudás és
 - hatékony magatartásban megnyilvánuló módszertani kultúra.
- 3) A pedagógiai kultúra ösztönző feltétele és eredménye: a fejlesztő hatékonyságú pedagógiai környezet. Két legfontosabb összetevője:
 - tiszta, esztétikusan rendezett tárgyi környezet,
 - konstruktív klímájú, értéktisztelő szociális környezet.

Valóban pedagógiai, azaz fejlesztő hatású környezet csakis embernevelő szituációk alakításán keresztül megvalósuló milióteremtés folyamatában formálódik. A pedagógiai környezet objektív hatásának alapja: a milió pozitív szubjektivitása.

A pedagógiai kultúra kutatása

Mint minden kutatásnál, így itt is pontosan meg kell határozni a kutatás célját, feladatait és legfontosabb alapelvét.

A célja: a pedagógiai kultúra tartalmi lényegének és értismerveinek olyan mértékű feltárása, hogy ezeknek ismeretében – a pedagógusképzésben és a pályakezdő pedagógusok körében – a személyessé váló nevelés hatékonyságának magatartásbeli, személyiségi feltételeit az eddiginél pontosabban tudjuk mérni és eredményesebben tudjuk fejleszteni. A cél megvalósításához az alábbi feladatokat kell megoldani.

- Alapozó feladat: feltárni a gyakorló pedagógusoknak a pedagógiai kultúráról alkotott képét, értelmezését és értékelését a pedagógiai kultúráról.
- Fel kell tárnunk, hogy az iskolai gyakorlatban melyek a nevelői hatékonyságnak legfontosabb személyiségfeltételei és ezek hogyan tudatosulnak, illetve tudatosíthatók a pedagógusjelöltekben.
- Fel kell tárnunk, hogy az iskolai gyakorlatban melyek a nevelői hatékonyságnak leggyakoribb neurotikus eredetű kontraindikatív tényezői, melyek ezeknek legfontosabb okai, forrásai, s melyek megelőzésüknek feltételei.

- Lehetőség szerint intézményi és társas komplexitásában fel kell tárni a pedagógiai tevékenység (magatartás) és szerep-megvalósítás összefüggéseit, esetleges konfliktusainak leggyakoribb típusait, okait, valamint ez utóbbiak megoldási lehetőségeit.
- Fel kell tárni, hogy a pedagógusjelölteknek a pedagógiai helyzetek megoldására irányuló attitűdjei milyenek, ezek a későbbi iskolai gyakorlatban várhatóan milyen magatartáshoz vezetnek, továbbá ezek ismeretében hogyan fejleszthető a pedagógusképzésben a konstruktív helyzetmegoldásra vezető attitűd.

Valamennyi feladatmegoldásban legfőbb alapelvként kell érvényesíteni a diagnózis, (mint eszköz) és a fejlesztés (mint cél) egységét.

A pedagógiai kultúra összetettsége, nagymértékű bonyolultsága már a kutatási, a vizsgálati tematika kialakításánál komoly feladat elé állítja a kutatót, még inkább próbára teszi őt a kutatási metodika kidolgozásánál. A tematikát elvben a közoktatás és a pedagógusképzés jövőorientált gyakorlati igényei határozzák meg. Ez valójában a lehetőségek szerint – a kutató-képző intézmény jellege, a kutatók felkészültsége, tapasztalata és módszertani kultúrája szerint – konkretizálódik. A metodika kidolgozása előtt –, s ez is a pedagógiai kultúra összetettségéből fakad – egyáltalán azt kell még eldönteni, hogy milyen megközelítésből kívánjuk a témát vizsgálni.

A pedagógiai kultúra – ez a lényegét tükröző meghatározásból már nyilvánvaló – a maga teljességében közvetlenül nem ragadható meg, hanem csupán egy koherens koncepció alapján végzett igen konkrét részkutatások eredményeinek integrált értelmezése juttathat el bizonyos vázlatos teljességhez. Néhány lényegi mozzanatát mérhetjük közvetlenül is, ám legtöbb mozzanatát más pedagógiai jelenséghez kapcsoltan közvetve tárhatjuk fel.

Egy lehetséges, illetve valós példát egy több intézmény által tervezett komplex kutatási tematikára az alábbiakban mutatunk be.

Az altémák kutatása egy integráló koncepció alapján a tanárképzés fejlesztésének igényes megalapozását szolgálta volna a 80-as évek közepén. Az altémák (a kutatási feladatok alapján):

- 1) A pedagógiai kultúra megnyilvánulási tünetei és értékismérvei. Empirikus vizsgálat annak megállapítására, hogy gyakorló pedagógusok mit értenek a fogalmon, milyen szemléleti megközelítéssel milyen funkciót tulajdonítanak neki, mennyire tartják fontosnak és milyennek ítélik meg a színvonalát a saját szakterületükön.
- 2) A nevelői hatékonyság indikatív személyiségtényezői az iskolai gyakorlatban és ezek megítélése a pedagógusképzésben.
- 3) A nevelői hatékonyság neurotikus eredetű kontraindikáló tényezői és ezek megelőzési lehetőségei.
- 4) A pedagógiai attitűd – vizsgálata és fejlesztése a pedagógusképzésben.
- 5) A pedagógiai magabiztosság és önbizalom fejlődése a felsőfokú tanulmányok és a pályakezdés időszakában.
- 6) A pedagógusszerep és magatartáskultúra összefüggései pályakezdő pedagógusoknál.

A pedagógiai kultúra vizsgálatát tehát csupán egy értelmes szűkítésre, kompromisszumra tudjuk alapozni, s ezen a szűkített alapon is meglehetősen komplex metodika kialakítása szükséges. A jelen tanulmány terjedelmi keretei között sem egy metodikai

koncepció, sem pedig egy konkrét metodika kialakítására nincs lehetőségünk. Amire most vállalkozunk, az néhány vizsgálati aspektus felvázolása és néhány módszertani probléma és megoldási javaslat felvetése, a teljesség igénye nélkül. E nagyon összetett témakör kutatásában első áttekintésre is több vizsgálati aspektus, illetve megközelítési mód rajzolódik ki.

- 1) Az egyik lehetséges megközelítési mód, amely egyszersmind értelmező diagnosztikai szempontrendszerként is szolgálhat: a fenti definíció tartalmi elemzéséből való kiindulás. Eszerint a vizsgálatok főbb tartalmi területei, tematikai csomópontjai lehetnek:
 - a pedagógiai tevékenységkultúra elemzése,
 - a pedagógus személyiségének vizsgálata,
 - az iskolai környezet és tantestület elemző értékelése.
- 2) Egy másik, közvetett megközelítési mód a pedagógus-tanítvány viszony vizsgálatán keresztül teszi lehetővé, hogy a pedagógus és a pedagógiai tevékenység kultúrájára vonatkozó következtetéseket levonhassunk.
- 3) A neveléstörténeti aspektus a múlt nagy pedagógus egyéniségei közül elsősorban azok életének, tevékenységének és személyiségének értékelő elemzését teszi indokolttá, akiknek nevelői hatékonysága volt kiemelkedő. Ilyenek például *Socrates*, *Rousseau*, *Pestalozzi* és *Makarenko*. Magyarok közül saját szubjektív szempontjaim szerint: *Imre Sándor*, *Kiss Árpád*, *Várkonyi Dezső*, *Németh László*.
- 4) Végül, de nem utolsó sorban egy fejlődésszemponitú megközelítés is indokolt. A pedagógiai kultúra ugyanis nem „kész terméként” hagyományozódik át a fiatal pedagógus nemzedékre és meglétével nem egyszer s mindenkorra funkcióképes. A pedagógiai kultúra kialakításához egyénileg végigküzdött verejtékes út vezet. A pedagógiai kultúra igen érzékeny képződmény, amelynek folyamatos „karbantartása” a pedagógus napi feladata. Ebből a szempontból tehát a két legfontosabb vizsgálati csomópont:
 - a pedagógusképzés és
 - a pedagógiai mentálhigiéne.

Az eddigiek alapján úgy véljük, kézenfekvő, hogy a pedagógiai kultúra vizsgálatában igen összetett, sokrétű metodika alkalmazása a célravezető. Mint minden komplex jelenségkör vizsgálatánál, úgy ennél is a metodikai tevékenység folyamatának két végpontját igen gondosan kell kidolgozni:

- a) Az alkalmazandó módszerek jellegét meghatározzák:
 - a vizsgálat célja, például tényfeltárás, folyamatelemzés, hatás-, illetve eredményfeltárás,
 - a pedagógiai kultúra vizsgálatba bevont mozzanatának, dimenziójának tartalmi lényege, jellege, például társas interakció, személyi sajátosság, tárgyi környezeti tényező.
- b) A metodika alkalmazásában igen lényeges szakasz az eredmények összegzése. Már a kutatás induló szakaszában megfelelő és világos koncepció szükséges ahhoz, hogy tudjuk: a pedagógiai kultúra vizsgálatának különböző aspektusaiban és dimenzióiban

nyert eredményeket hogyan fogjuk egységes vonatkoztatási rendszerbe rendezni s egészként értelmezni.

Befejezésül a metodika lehetséges sokszínűségére említünk néhány példát.

- 1) A pedagógiai kultúra értékismérveinek, megnyilvánulási tüneteinek empirikus vizsgálata. A kutatás elején célszerű megállapítani – erre mindenképpen szükséges egy felmérést szánni –, hogy a közoktatás különböző területein és szintjein a gyakorló pedagógusok mit értenek pedagógiai kultúrán, mennyire tartják fontosnak, mennyire érzik abban saját személyiségüket, emberségüket meghatározóan részesnek és milyennek ítélik annak színvonalát a saját területükön. Ennek vizsgálatára például egy többdimenziós, zárt és nyílt kérdéseket egyaránt tartalmazó kérdőív tűnik alkalmas módszernek.
- 2) Tevékenységkultúra elemzés.
Az élő tanítási gyakorlat „fényképezése” és a „fénykép” értékelő elemzése és értelmezése útján valósítható meg ez a vizsgálati feladat. Ez a „fényképezés” különböző módszerek segítségével történhet. Lehet ez *Flanders-féle interakció*, megfigyelés és elemzés e célra összeállított specifikus szempontrendszer segítségével. Lehet ez videofelvétel, illetve a kettő kombinációja is.
- 3) A pedagógus személyiség és magatartásának a vizsgálata.
A pedagógiai kultúra vizsgálatának ezen a területén különösen változatosak lehetnek a módszerek:
 - a) Egyes esetekben standard személyiségkérdőívek is nyújthatnak némi információt.
 - b) Projektív jellegű pedagógiai attitűd-vizsgálatok lényeges mozzanatokot tárhatnak fel.
 - c) Fontos adalékokat nyújthatnak a hivatásspecifikus értékorientáció- és motivációs vizsgálatok is.
 - d) Újabb nyugati országokban nagy jelentőséget tulajdonítanak (például *Bartela, Tausch*) a pedagógiai viszonyoknak. Ez is, a szervezett megfigyelésen túl, kérdőíves módszerrel tárható fel éppúgy, miként
 - e) egyes konkrét tulajdonságokra irányuló vizsgálatok. Ilyen tulajdonságok például a pedagógiai tartás és önbizalom, a kendőzetlen valóság és meggyőző személyiség a nyitottság, a beleérző megértése (empátia) vagy a *Makarenkó* által is oly fontosnak tekintett pedagógiai tapintat.
- 4) A pedagógiai környezet vizsgálata mindkét részrendszerében fontos lehet, mivel mind az objektív, mind a szubjektív környezet jelentős és maradandó hatásokat válthat ki a tanulóknál. Szubjektív tényezőként az iskolai tantestületi klíma vizsgálata (*Halász Gábor*), ha azt oki elemzéssel egészítjük ki, a pedagógiai kultúra jelentős szociális összetevőjéről szolgáltat adatokat.
- 5) A tanulók, tanulóközösségek komplex neveltségi vizsgálata.
Ez a téma nélkülözhetetlen kontrollja valamennyi, a pedagógiai kultúra feltárására irányuló vizsgálatnál. A pedagógiai kultúra csak eszköz az ifjúság nevelésében, tehát a neveltekben végbemenő hatás elemzése nélkül vizsgálata öncélú maradna, értelmetlenné válna. A neveltségi szint felmérésében a többnyire szokásos kérdőíves vizsgálat csak kiegészítő eljárás lehet. Valójában a konkrét magatartásnak, az erkölcsi szokásoknak, a beszéd kultúráltságának empirikus megfigyelése, elemzése az igazán célravezető módszer.

A pedagógiai kultúra fejlesztésének külső és belső feltételei

Valószínű, hogy alábbi – személyes véleményt, meggyőződést tükröző – észrevételeim egyeseket vitára ösztönöznek. Igényességem és az ifjúságért aggódó felelősségem készítet az egyértelmű és kendőzés nélküli megfogalmazásra.

Való igaz, hogy a nevelők pedagógiai kultúrájának igazi ismérve a neveltek emberminősége, életvezetésük kultúrája. Ha ezt tekintjük, akkor Magyarországon talán még soha nem zuhant olyan ínséges mélységbe a pedagógiai kultúra, mint ma. Az elmúlt 45 évet követő utolsó négy évben a tiszta és felelősségvállaló élet egyéni lehetőségeinek millióit szalasztottuk el mindannyian. Ily módon naponta tömegesen vétkeztünk a gyermekek, az ifjúság ellen. – Magyarország eddigi történelme során talán még soha nem volt a pedagógus társadalom valamennyi tagjának a teljes lényét megtisztító megújulásra olyan szüksége, mint ma.

Befejezésül ennek a megújulásnak a feltételeiről szólok.

Kidolgozásra került, s a Művelődési és Közoktatási Minisztériumban a miniszteri értekezlet megtárgyalta és jóváhagyta a pedagógusképzés és -továbbképzés koncepcióját. Most ennek megvalósítását kell megfelelő törvénybe foglalni. Ez a megújulás legfontosabb külső feltétele.

A hatásirányát tekintve külső, a forrását tekintve belső a másik legfontosabb feltétel: a realitást figyelembe vevő nyugodt, konstruktív társadalmi légkör kialakítása. Ma ez hiányzik a legjobban. Akik országszerte, a gyermek érdekére mitsem gondolva destruktív indulatokat, s gyűlöletet szítva mérgezik a társadalmi légkört, megfélemlenek arról, hogy az ember nemcsak a tetteiért, hanem a tetteivel kiváltott mentalitásért, társas légkörért is felel.

A harmadik, s már kifejezetten belső feltétel: a magas szintű és következetes emberi szakmai igényesség, nemcsak a pedagógusképzésben, hanem az iskolai oktató-nevelőmunka minden területén. Ez a kíméletlen igényesség önmagunkkal szemben minden megújulás kezdete. S itt visszatérek a kiindulópontoz, az iskolához. Az iskola „erkölcsi értékek hordozója”. Az erkölcsi megújulás nem tömegmozgalom. Az egyes emberből indul ki. Társadalmi hatása csak akkor válik érezhetővé, ha sok megújult ember fog össze. Eljött az ideje, a helyzet megérett rá.

Készült az 1994. május 6–7-én „A pedagógusképzés legújabb kutatási eredményei” c. Nyíregyházán rendezett szemináriumon tartott előadás alapján.

Irodalom

Schweitzer, A. (1981): *Kultur und Ethik*. Verlag C.H.Beck, München.

Tausch, R. (1981): Wie kann ich ein Lehrer werden, der das fachliche und persönliche Lernen der Schüler erleichtert? In: Twellmann, W. (Hrsg.): *Handbuch Schule und Unterricht. Päd.* Verlag, Schwann, Düsseldorf, Bd. 1.C.Schule und Unterricht unter dem Aspekt das Lehrerseins.